

դ) Ուխտական Պատարագին սեպն, որն որ մեծաւորաց ընտրութեան դիմաց կըլայ, պիտան Տէր Գաբէլեանին ինչպէս սղաթն է կէս զլօթ:

է) Պաշխայ տիրացուն, որ գաղթատ մարդիկաց տըղաքը կու սորվեցնու կարգալու, պիտան յամեն տարի վեց նէմէից զլօթ:

Ն) Նղբայլըք որ կամ կենդանութեան ժամանակն կամ մահուան ետեանց մէկէկէ վասն դժբխտանեական սէրն կարնան ցըցնելու, անոր Տամար այն երկու ընտրած եղբայրը, որոնք որ ալ վեր օխոցնում բունգդին մէջ գրած ին, կամ դաքա որ տունը չիլան օգկայ Նղբարց ասելու. երբօր մէկնիվար Նղբայլը Տիւանդանայ ու աղքատութեան Տամար անձարակ մնայ, տես պի երթան Տիւանդին ու պի Տոգան որ իրենց Նղբայլութեան Սընկէն այն Տիւանդին ողորմութիւն տան ու դեղորանքն ալ պի Տոգան նորա առողջութեան սեպն: Երբօր ծանրանայ Տիւանդը, պի խնդրին Քահանայ որ խոստովանի ու Տաղորդվի, ու երբօր Նղբայլը մեռնի նա Աղբարիքն իրեն թաղմանը պիտոր գաղին ու զիրենց առաջին խոստովանութիւնը ու Տաղորդութիւնը մեռածին Տոգուն Տամար Աստուծոյ պի մատուցանին: Թէ օր մեռած Նղբայլը այնպէս աղքատ է որ չի կենայ ուսկից զինքն թաղելու. Նղբայլութեան սընկէն պի Տոգան զնորա թաղումն ու Պատարագի ալ պիտան:

Է) Ամեն աղքատ մարդոյ եւ անձար որբովայրի կընտոց մեր Հայոց ազգէն, որոնք կամիշան ողորմութիւն խնդրելու. բրօվիզորներն Զատիկն ու Քրիստոսի Ծննդեան Նղբայլութեան սընկէն կէլուրին գօրայ ողորմութիւն պիտան: Ասոր Տամար տարին մէկ անգամ յԱւագերեքշարթի երկու ալ յետին բրօվիզորներն տապախով անեւուն պի քալին. խնդրելով ողորմութիւն աղքատաց Տամար: Ինչոր յետոյ քաղին պի տանին Տիրեղգորին ու մէկալ բրօվիզորնուն մօտ ու այն քաղած սղբկին վրայ ալ ալ սղակ պի դնին Սընկէն ու այնպէս պի բաժնին աղքատ Հայերուն իրենց Հարկաւորութեանը գօրայ:

Ը) Պի ունենան մէկ սընտուկ մը յեկեղեցին. որին մէջ պի պահեն զիրենց կրօններն, զորոնք կամ իրեն բէմին վրան Պատարագին աստենը պի վառին կամ երբօր գվարտանի չորս ձայնաւոր Պատարագն ըլլայ, պարապ գերեզմանին բոլորը պի վառին: Ասոր Տամար մէկ սպասաւոր մը Տիւանդ պի բռնին, որ այս Սընկէն ու Սուրբ Լուսաւորչին բէմին ծառայութիւն անէ:

Զայս ուրեմն Նղբայլութիւնս Սրբոյն Գրիգորի Ազգիս Հայոց Լուսաւորչին, որ յեկե-

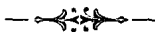
ղեցին Աւետման Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Երրորդութեան Հայաքաղաքիս ի Տայրապետութեան Սրբազան փափին Պէնէդիքդոսի երեքտասաներորդի յամի Հինգերորդի եւ յեպիսկոպոսութեան Գրանդիլանիոյ Ամենապատիւ Տեառն Զօրկէր Գրիգորին յատարին ամի, սահմանեցաւ եւ Տաստատեցաւ մերով այցարարական Հեղինակութեամբն յամենայն եւ յիրաքանիւր վերջ գրեալ կէտս կանոնացն եւ Պարտաւորութեանց ըստ նոցին զօրութեան պատճէնին եւ իմացողութեանն Տաստատեմք. եւ ստուգեցուցանեմք ի ձեռն կոնտակիս պարիկ: Որոց վասն մեծագոյն ամբութեան եւ Տաստատութեան զկոնտակիս զայս յատուկ ձեռամբ մերով ստորադրեցաք եւ կընով ամրացուցանել արարաք: Ի Հայաքաղաքս Կեւոյաւ Յամի Տեառն Հաղարեորդի Եօթն Տարիւրեորդի Քսանեկինեորդի: Իսկ Հայոց Թուին Հաղարեւորդի Հարիւրեորդի Եօթնասուուն եւ ութերորդի: Ի լիսի ամոյոյ յաւուր Քսան եւ վեցերորդի:

Տէր Ստեփաննոս Ստեփանեան Ռօշքա Ս. Ա. Վարդապետ եւ Եկեղեցեացս Հայոց Գրանդիլանիոյ Այցարար. յ. ձ.

Տ. Կ.

Տէր Յօնանէս Միկիթար Յօնանեան Գեւ. Վարդապետին Այցարարութեան Նստար. Յատ. 2:

(Հորհուրեմք)

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՆԳԻՆՍ ԲԹԻԾՆ ՓՈՓՈՎԻԶ

Բոլորովին մոռցուածներէն չէ. իւր անունը գեռ կենդանի է շատ տեղեր, մանաւանդ Կ. Պոլիս-Խապուղ, որ Փոփովիչ Բժշկական գործունէութեան գլխաւոր Տանգիսալայն եւ միանգամայն անոր վերջին Տայրենիքն եղաւ:

Բնիկ Տուեգարայայ, սերունդ Բէշտացի աղետապետական Տայ գերդաստանի մը, Անգրեաս Բժիշկ Փոփովիչ ծնած է դարուս սկիզբները 1809 թուին Թուուար կամ Փետրուար ամսուն, Աւստրո-Հունգարիոյ գլխաւոր քաղաքներէն Սոււդովայի մէջ:

Նախնական կրթութիւններն իւր ծննդավայրի մէջ առած, քիչ մը ատեն ալ Բէշտայի մէջ ուսանելով, դէպ ի 1826 կամ 27 թուա-

կաններուն 16 կամ 17 տարեկան, կ'արձանագրուի նոյն քաղաքի բժշկական Համալսարանը:

Չորս հինգ տարի կանոնադրապես աշակերտելով սոյն Համալսարանին, զարմանալի յաջողութեամբ եւ եզակի յառաջադիմութեամբ կ'աւարտէ իւր ուսանողութիւնը, եւ 1831 փետրուար 28ին հաջիւ 22 տարեկան, փառաւոր յաղթանակներով կը պսակուի Տօթթոր-Բօթիչ, ինչպէս կը կարգանք Բէշտայի Համալսարանին իրեն տրուած պաշտօնական Վայս-հէյն մէջ, զոր փոփոխելէ դուստրը Տիկին Վ. Փափազեան բարեհաճեցաւ յանձնել ինձ:

Բաւական առնել իւր հայրենիքին մէջ բժշկութիւն ընելէն ետեւ Տօթթ. Անդրեաս փոփոխել 1840—42 թուականներուն կը գաղթէ ի Վ. Պոլլս, ուր օրինաւոր բժշկիկներ մանաւոր հայ բժշկիկներ շատ քիչ էին, եւ առանձին Մանուէլ Հաչեան, երեսնէին Միքայէլ Բեստէն, իրենց կենաց երեկոյին մօտիկ, անձկաւ կը բաղձային տեսնալ ծնանիլը նոր Հայ բժշկիկներու:

Վ. Պոլլս մէջ ասպարէզ չէր պակեր ուսնալ բժշկիկներու, եւ փոփոխել չզոյգաց բնաւ հոն հաստատուելով:

Առաջին օրէն իրեն բնակավայր եւ գործելու ասպարէզ ընտրեց Խասգիւղը, Ռուսներէ ամենէն ծփածալ եւ բազմահայ արուարձանը, որ այն տոններն ընէր եւ մեծափառութեամբ՝ իրաւամբ կը պարծէր իւր ձեզայիրենաներով, զեկեղծուներով, Միսաք մարդայներով, Մովսէսն եւ այլ նշանաւոր անձնաւորութիւններով:

Նախանձել յաջողութեամբ շուտով սկսաւ նա փայլիլ, եւ շատ չանցած, Խասգիւղի Պոլսոյ հերէսաւոր եղաւ, ինչպէս կը պատմուի դեռ այսօր:

Անբուժելի կարծուած հիւանդներ բժշկելով կը բժշկէր, դժուարին ծննդաբերութիւնները մեծ ճարտարութեամբ կը դիւրացըներ, աղքատին, օրրին եւ չբաւորին տառապանք հսկայ անձնատուութեամբ անքուն կը հսկէր, կատարեալ բժշկի ճշմարտ տիպար մը հանդիսանալով:

Իւր բազմերամ յաճախորդաց գլխաւորն էր ձեզայիրեան Միքայէլ մարդայն, անմուաց յիշատակներով անմահ հայ նշանաւոր բարերարը, որուն մասնաւոր եւ սիրական բժշկին էր փոփոխել, որպէս պատմէ մեզ արդի Հայ բժշկաց երկրագոյններէն՝ Վսեմ. Տօթթ. Ստեփան Բաշա Ալանեան՝ որ իւր բժշկութեան առաջին տա-

րիները Խասգիւղ բնակելով, բաւական ժամանակ՝ 1850էն մինչ 55 եւ 56, եղած է մտերիմ եւ վաստակակիր փոփոխիչ:

Սակայն փոփոխիչ գործունեութեան շորջանը միայն Խասգիւղը չէղաւ, եւ տարածուեցաւ այն ուրիշ շատ տեղեր. Վոսիորի ափանց ամէն գիւղերէն զինքն անձկանօք կը ինդրէին, եւ Խասգիւղի մէջ ունեցած գործերուն չափ գործ կ'ունենար նաեւ Միքայէլը, Խակիտար, Բերա եւ այլք:

Բօթիչ բազմազգալ, մեծահամբաւ եւ տաղանդաւոր, իւր ժամանակակից Հայ բժշկիկներուն պէս «Պաշտական» կամ «Արքայական» բժշկիչ՝ չեղաւ. լոկ Ժողովրդական բժիշկ մը եղաւ անտիտղոս՝ այլ պաշտելի, Ժողովրդայն այր, եւ ասկէ աւելի մեծ ինչ տիտղոս կրնայ ըլլալ բժշկի մը համար. Ժողովրդեան մրցանակներն եւ գովասանքը չէն որ բժշկի մը կրնան բարձրացնել եւ տանիլ մինչեւ Պայտերական դահլիճը ոտքը:

Իւր փայլուն ասպարէզին մէջ Բօթիչն փոփոխել բնաւ երբեք փափաք չունեցաւ ազգային և եւ է պաշտօն վարելու, երբեմնիք էր... Իւր ուշն եւ ուրուշը կը գրաւէին միայն իւր հիւանդներն եւ իւր ընտանիքը, զոր կազմած էր քիչ մը ուշ:

Հեղ, քաղցրալեզու, վերջին աստիճան բարի եւ կրօնասէր, ինչպէս կ'աւանդեն Տօթթոր Սերմիկէն Էֆէնտի եւ Ստեփան Բաշա, ազգային կամ այլ պաշտօններէ հետեւ ապրելով հանդերձ՝ կը կրէր սակայն սիրտ մը ազնիւ եւ անկեղծ, որ միշտ ազգային առողջապահութեան զարգացմանը համար կը բարսխէր, եւ որոյ ապացոյց եղաւ առողջապահական այն գեղեցիկ նրկասիրութիւնը՝ զոր երկարատեւ և արեւութեամբ, հասուն փորձառութեամբ մեր ընտանեկան կենսալը լաւագուս սերտելով՝ շարադրեց ճիշդ 8 տարիէն, ինչպէս ինքը կը գրէ:

Այս երկասիրութիւնը, մեծ գրաւական մը փոփոխիչ բժշկական բարձր հմտութեան եւ մարդասիրական վսեմ՝ զգացմանց, կէս դարու մօտ հետեւին ունեցող բժշկական գիրք մըն է, ամենահաղուսագիտ հատոր մը՝ որ Տօթթ. Սերմիկէն Էֆէնտիի Մանկապաշտանի վեց տարի յետոյ լոյս տեսած, դարուս հայ բժշկական հրատարակութեանց ընտրելագոյններէն է:

1850ին տպուած է այն ի Վ. Պոլլս, Յովհաննէ Միսհէնտեան տպարանը, եւ առանձն է՝

“Արեւիկայ երկնային լուսինն
որ է

Առաջ երկնային ու երկնային
որդերն ուսմանը”

“Շաբաթից

Արեւիկայ փոխելու

Ստեփանէ Հայրիկի Բիւրիւն,

400 էջ է բաղկացեալ բաւական մեծկան
Հատոր մըն է այս, բաժնուած երկու մասերու,
որոնց առաջինը կը խօսի՝

Մարդուն կենդանական յօտարութիւն-
ներուն ու գրգիռներուն բնական ճամբով կա-
տարուելուն վրայ.

եւ Ներկորդը՝

Մարդուն հոգեկան կարողութիւններն ու
յօտարութիւնները բնութեան համաձայն կամ
բնական կերպով կարգաւորելու ու կատարե-
լու վրայ:

Առաջին մասը կը պարունակէ եօթն
Գլխի, որոնց Առաջինը կը խօսի՝ Տարբերութիւնը ու
օգը վայելելու վրայ. — Մարդուն բնական
թիւնը վրայ. — Հագուստի վրայ. — Մար-
մնայն մորթին ու մաշկերուն խնամ տանելու
վրայ. — Աղանդները մաքրելու վրայ. —
Լուսացուելու վրայ. — Քնանալու տեղւոյն կամ
անկողնի վրայ:

Երկրորդը՝ Մտնորդ վայելելու վրայ. —
Կերակուրներու վրայ. — Ըմպելեաց վրայ:

Երրորդը՝ բնութեան կարիքը հոգալու,
կամ աւելորդը դուրս հանելու վրայ:

Չորրորդը՝ բնական ցանկութիւնը բնու-
թեան համաձայն՝ կամ բնական կերպով կա-
տարելու վրայ:

Հինգերորդը՝ Ամուսնական կեանքի մէջ
երջանիկ ըլլալու միջոցներուն վրայ:

Վեցերորդը՝ Կնիկ մը յղիութեան ատենը
ըստ կանոնաց բնութեան ինտոյ վարուելուն վրայ:

Եօթներորդը՝ Կամ կերող աղուն ապրե-
լու եղանակին վրայ:

Երկուստեք մասը կը պարունակէ վեց Գլխի,
որոնց Առաջինը գրուած է Մարդուն կամաւոր
կամ ազատ շարժմանը վրայ:

Երկրորդը՝ Զգայարանները կատարելա-
գործելու վրայ. — Կերքին Զգայարաններուն,
— Երեւակայութեան ու Յիշողութեան կրթու-
թեանը վրայ:

Երրորդը՝ բարձրագոյն մտաւոր գործու-
նեութեան վրայ. — Ուսում սորվելու ու մտա-
ծելու վրայ:

Չորրորդը՝ Բարոյական կրթութեան. —
Կիրքերը զսպելու ու սանձելու վրայ:

Հինգերորդը՝ բնութեան համաձայն կրթ-
ութեան կամ Դաստիարակութեան վրայ:

Վեցերորդը՝ Քնց վրայ:

Հատորին վերջը կայ նաեւ Յաւելուած
անուամբ ուրիշ գլուխ մը, որ կը խօսի՝ Հիւան-
դութիւններու յարմարութիւն կամ տրամա-
դրութիւն ունենալու վրայ:

Ինչ գեղեցիկ դասեր են այս ամէնքը, ու
սանելու Առողջապահական այն մէն մի կէտերը՝
որք գլխաւոր կարեւորութիւն ունին մարդու
համար: Ի՞նչ բժշկական դիւրիմաց ծանօթու-
թիւններով, զեղուն՝ գրուիչ օրինակներով եւ
խառն՝ բարոյական սկզբանց վսեմ վարդա-
պետութիւններով՝ որք արդարեւ Առողջապա-
հական գիտութեան ճշմարիտ հիմունքը կը յօ-
րինեն, ընթերցման արժանի օգտակար գրուած-
ներ են ասոնք ծայրէ ի ծայր:

Ինչ հմտութիւն, ինչ պարզութիւն լե-
զուի եւ ինչ ընտանութիւն ոճի:

Ես կարդացած չեմ բնաւ հայերէն ա-
ռողջապահական գիրք մը որ այսչափ պարզ, գե-
ղեցիկ եւ վայելուչ կերպով գրուած ըլլայ,
յարմար մանաւանդ ժողովրդեան՝ մտքին եւ մեր
ընտանեկան ներքին կեանքին. գաղափար մը
առնելու համար կարդալը անկէ մէկ քանի
պարբերութիւններ՝ որք կարծես դեռ երէկ են
գրուած, երէկ են շարադրուած եւ այսօր կը
խօսին, ճիշդ մեր այսօրուան կեանքին վրայ:

Եջ 75, Սեղմիրանի (Իսթեթ) վնաս-
ներուն վրայ:

“Արեւելեան կանայք մինչեւ հիմա
կուրծքերին ու մէջքերին ազատ կը պահէին,
որովհետեւ իրենց լայն հագուստներուն ձեւը
աս գիշաց անվնաս էր. Բայց ասիսոս որ կուրծ-
քը ու մէջքը ամուր կապերով սեղմող հա-
գուստները հիմակ արեւելացի մէջն այ սկսաւ
իր վնասները ցուցնել: Ասով մարմինն ա-
զատաբար աճելու ու մեծնալու կարգելուի,
ինչու որ ասանկ հագուստները կուրծքին ու
մարմինին վրայ ճնշում կը պատճառեն, որով
ազատ շնչառութիւնը կը դժուարնայ, արիւ-
նին ազատ շրջանը կը խափանուի, ու ոսկր-
տանքը կը ծուռանայ: Ասանկ նեղ ու կապան-
քով (սուրճաշով) շինուած հագուստներուն
հետեանքը ու վնասներն են՝ գլխի պտտիչ,

սրտի ցաւեր, ստամոքսի ցաւեր, լերդի նեղութիւններ, փոշտանկութիւն եւ ուրիշ հիւանդութիւններ, ցաւաւին այսօր իսկ միթէ յարմար չէ՞ն մեզ սոյն տողերը, երբ այդ բոլոր կողման ձնշիւ եւ պրկիւ գործիքը մեր ընտանեկան ծախուց մէջ մեծ տեղ մը բռնած, արգէն իսկ ծնուցած է փոփոխելի նշանակած հիւանդութիւնները, եւ մեր վարդափթիթ աղէկներն ըրած է սփռութիւն, անօրոյրթի, Լուսիս եւ Գոթաւորթի. կարգանք ուրեմն աս հետեւեալներն ալ:

Էջ 87. Ատամներու առողջապահութեան վրայ.

Վկաները ինամելը ու մաքրելը հարկաւոր է թէ չէ: Աս հարցման վրայ բնութիւնը մեզի պատասխան մը չի տար, որ ստոյգ ապացոյց է թէ ինքը աս կտորիս մէջ մեր վրայ ամենեւին պարզաւ մը դրած չէ. ինչու որ իր ամէն պահանջմունքներուն համար ընդհանուր ու գիւրաւ հասկանալի լեզու կամ ազգեղութիւն մը ունի: Անբաւ կենդանիներու եւ շատ ազգաց ակունքները մինչեւ իրենց խորին ծերութիւնը առողջ ու աղուոր կը մնան, իրենց բոլոր կենսաբան մէջը ամենեւին վրձին կամ ակափորիչ մը անոնց չիմօտիկցնելով: Վկաները առողջ ու աղուոր պահելու մէկ հատիկ ապահով միջոցը՝ անոնք չապականելն ու չարելն է: Արդ՝ ակունքները կապականելն թէ որ շատ տաք, բարկ, կարծր, ու ասոնց նման բնութեան դէմ ըլլող բաներ ուսուցելու ըլլան: Վկաներուն առողջութեանը համար պինդ աղէկ ու յարմար մաքրութեան միջոցը՝ առողջ թուրք ու ծամելն է, ակոսայի վրձնիով ու փոշիով զանոնք մաքրելը շատ աւելորդ բան է: Առողջ ակունքները հասարակօրէն իրարու անանկ մօտիկ են՝ որ ծամուած կերակուրներէն անոնց մէջը անս մը չիմար. բայց թէ որ բան մըն ալ մնալու ըլլայ՝ ամէնէն աղէկ մաքրելու կերպը՝ մնացած բանը լեզուով դուրս քաշելը կամ ծծելն է առանց ակոսփորիչ գործածելու:

Արշապի ճշմարիտ են այս տողերը, որք անշուշտ ցածելի չեն կրնար ըլլալ արաբա-թուրքներու (dentista): Արշապի գեղեցիկ է սա ակօթիթի բառն իրեւութարգմանութիւն Cure-dentif, ասոր հետեւողութեամբ չենք կրնար ըսել նաեւ ակօթիթի Cure-oreilleի համար:

Ոչ նուազ ուշադրութեան արժանի է եւ հետեւեալ պարբերութիւնը (էջ 251), որ

գեղեցիկ նկարագիրն է մեր այն ատեն ան, գուցէ եւ ասօրեան մանկատանութեան:

«Թէ որ տղան անթիկ չըլլալով ու տեղու ակործակ չէ ցուցնել, աղէկը կամ գայեակը բռնութեամբ ու արտօրալով ու տեղիքը անոր բերանը ու կոկորդը կը լեցնեն, որ ազ գործքէն չուսող խալսի հանգչի, իսկ թէ որ տղան երկայն ատեն բան չէ կերեր ու անթիկ մնացեր է, կը նայիս ազ վարձկանը մէկ անգամէն անոր փորը կէս օրի մը համար կերակուրով կը լեցնեն, որ ինքը երկայն ատեն հանդիս մնայ: Շատ անգամ՝ կերակուրը տղուն տալէն առաջ անիկա իր բերանը կառնէ, բերնին մէջը կը պտղոցնեն, իր թուրքին, ակունքներուն մէջը մնացած հոտած կերակուրի կտորներուն, ու փոստած ակունքներէն ելած շարաւիճ կամ գարշիլի հիւթիկն հետ կը խառնէ, ու անիկա դժուարամարս, ծանր, ու ցաւ պատճառող ուտելիք մը ընելով կը հանէ խեղճին բերանը կը դնէ: Ասոնցմէ ի զատ՝ ասանկ տղայ նայողները ուրիշ բան մ'ալ ունին, քիչ մը շաքար ու կըսկոծ հացի (կէլէկէ) կամ պարսիմատի փուրքը լաթի կտորի մը մէջ կը դնեն ու ջրի մէջ թափելէն ետքը՝ գիշեր ու ցորեկ տղուն բերանը կը խօթեն կը թողուն:»

Թող կարդան այս տողերը այն փափկահեաց մայրերն՝ որք իրենց երկանց ծնունդը յանձնած են օտար կիներու խնամոց, թող կարդան կ'ըսեմ, այս տողերը եւ սերտին յետոյ սա հետեւեալները. (էջ 264):

«Ծիւրմարներ ու տղաք նայող կնիկները, որոնք շատ տղոց խիւս (կէլէ) ու շաքարով եփած նուշ (պօթի եւլթի) ուտելով մեռնելին տեսած են, իրենց խելքովը կը կարծեն որ տղաք ասանկ խիւս չուտելով՝ միայն կամով ապրելու ըլլան նե՛ անթիկութենէ կը մեռնին: Բայց թող անոնք ուզածնին ըսեն, մենք հմուտ բժիշկներուն խօսքին հաւատարմք, որոնք կ'ըսեն՝ որ կամը ալիւրէն շատ աւելի սնուցիչ է: Եւ ով որ միշտ կ'ապրէ՝ համոզուի չ'աղբը նե, թող աչքը աշխրբիս շորս դին պտոցնեն, ու մարդէն ի զատ ամէն կամեակեր կենդանիներուն նայի, յայտնաբեր իր տեսնէ որ մուկի ձագէն սկսելով մինչեւ փղի կ'որիւնը, իր կենացը առջի ժամանակը, երբ որ դեռ ակունքը չունի, կամէն ուրիշ բան մը չ'ուտեր. ու իրացընէ չենք սխալիր, կամ աւելի բան մը

ըսած չենք ըլլար, թէ որ հաստատելու ըլլանք, որ աս կենդաններուն պինդ անարգը կամ տկարը՝ խիստով սնած ու մեծցած խիստ առողջ աղէն աւելի իր մարմնոյն վրայ կենդանական առողջութիւն ու աշխոյժութիւն կը ցուցնէ: Ուրեմն տղուն առջի սնունդը կամ ուտելիքը միայն կաթն է, ու անկից ի զատ ու աւելի ուրիշ բան մ'ալ չէ:

Ինչ լաւ հարուած արեւստիւն ղէնջաւ, հինգ գեղեցիկ հրաւեր եւ յորդոր քնափն մայրէն ղէնջաւ՝ որոյ բարեմասնութիւնները երկարորէն թուելէն յետոյ փոփոխէ վաւարտէ իւր դասն աս նշանաւոր խօսքերով. (էջ 271.)

«Երանի՛ ան մարդուն, որ աշխարհք եկած ատենը անանկ մայր մը կ'ունենայ կամ կը գտնէ, որն որ չեմ ըսեր մօրքո՛ւ մը պէս, հապա միայն կենդանի մը պէս (որ շատ փոքր պահանջները մըն է,) անոր վրայ զգացում՝ հոգ ու ինամը ունենայ, ու որն որ բնութեան ձայնին ու ազդեցութեանը մոտիկ ընելով՝ իր մայրական քաղցր պարտքերը ուրախութիւնով կատարէ: Մարդ մը իր կենսքին մէջը ինչ բարեբաղդութիւն ու օգուտ կ'ունենայ նէ՛ գլխաւորապէս իր խանդակով մօրմէն գտած է. ինչու որ մայրենի գիրկը ու աղու մը կեցած սենեակը՝ Նախախնամութեան ճշմարիտ տաճարներն են, որոնց մէջը մարդուն վիճակը կամ բարդը յառաջագոյն կը պատրաստուի կամ կը հիմնի:»

Հմանօրինակ պարբերութիւններ դեռ լին են գրքին միւս գլուխներուն մէջ. անթիւ, անհամար՝ նշանաւոր խօսքերը՝ զորս աւելորդ կը համարիմ յիշել, եւ կը շատանամ գրելով հոս ամբողջութիւն փոփոխի Յառաջաբանը՝ որ ամբողջ գործոյն պատկերն է եւ բովանդակութիւնը:

ՅԱՌՈՒՄՆԵՐ:

«Մինչեւ հիմայ շատերուն կենսքերնին ինչպէս վարելու ու անցնելու վրայ ինծի ըրած խնդիրները ու հայցումները, ու աս նիւթին վրայ մեր լեզուովը գիրք մը չի գրուիլը՝ ստիպ սաստիկ փափաք մը բերին աս առաջիկայ գիրքն շարադրելու, որն որ ութը տարիէն ի վեր հանգստեան ատեններս իմ պինդ սիրելի ու ցանկալի զբաղումներս եղաւ: Աս բանիս ձեռք գարնելուս վախճանը՝ իմ պատուական ազգիս մասնաւորապէս օգտակար բարիք մը ընել էր: Ինչ մեծ ու առատ ուրախութիւն կ'ունենայի, թէ որ աս ջերմ

փափաքս կատարուելու ըլլար, իրաւի՛ աս ուրախութիւնը իմ կենացս պինդ մեծ երջանակութիւնը կը սեպէի:»

«Աս անստուգիւնն աւելի կատարեալ ընելու համար՝ բնութեան վրայ խորին մտադրութիւն ու զննութիւններ ընելով անմահ անուն ժառանգող երեւելի ու վարպետ բժիշկներուն, Հովնէթանտին, Շարուպէին, ու ամենէն աւելի իմ վարժապետիս Հարդմանին գրուածները ինծի օգնական առի, ու ասոնց վրայ աւելցուցի իմ առանձնական տեղեկութիւններս, ու աս կողմերը ըրած դիտողութիւններս:»

«Աս գործքս՝ որ եւ իցէ լեզուով գրուած բժշկական գրքերուն կարգը պէտք չէ դնել, ինչու որ աս գրքին վախճանը՝ առողջ մարդ մը, որն որ բժիշկ չէ, բժշկական արուեստէն՝ կամ դեղերէն բոլորովին ազատ ու անկախ ընել է: Ան անձինքները կամ բժիշկները, որոնք կ'աշխատին՝ հիւանդութեանց գիտութիւնը ու անոնց առողջացնելու կերպը բժիշկ չըլլողներուն սորվեցնելու, աս խեղճերը շատ մեծ ու վստահաւոր սխալմունքներու մէջ կը ձգեն. ասիկա յայտնի ու շատ տխուր փորձերով հաստատուած բան մը է:»

«Իայց մարդը առողջ ու զուարթ կենսք անցնելու կանոնները բժիշկներուն դպրոցէն դուրս սորվելու համար ո՛ր ու որո՞նն պիտ'որ դիմէ: Պէտք է որ միայն բնութեան դիմէ, ինչու որ դեռ աշխարհքիս վրայ ամենեւին բժիշկ չի գտնուած ատեններէն ի վեր ասիկա մարդկան առողջութիւնը ու կենսքը մինչեւ յիսորին ծերութիւնը պահպանեց: Մարդուն բնական զգացումները, բերումը ու յօտարութիւնները՝ կենսքին մէջը ըրած ամէն մէկ քայլին ատենը իրեն ապահով առաջնորդներ եւ ուղեցոյցներ են: Նա եւ իմ առաջիկայ գրքիս ալ հիմունքը ասոնք են. ու թէ որ ասոր մէջը տեղ տեղ բժշկական արուեստէն առնուած տեսական խորհրդածութիւններ ըրած եմ նէ, ան խորհրդածութիւնները աս գրուածքիս էութեանը չեն վերաբերիր, ու ասանց բուն հիմանը վնաս մը հասցնելու կրնան դուրս թողուիլ: Անորք միայն անոր համար յիշած ու գրած եմ, որ իմ ընթերցողներս՝ ուր որ անկարգ ու բնութեան հակառակ կենսք անցնելուն վնասները ու գեշ հետեւութիւնները առջեւնին կը դնեմ՝ իմ խօսքերուս վրայ ապահով ըլլան, տեսնելով

որ ադ ըսածներս օրէն առնուած ու պարսպ խօսքեր չեն:

«Գրբիս վախճանը միայն առողջութիւնը պահելու ու կեանքը երկնքներէլու ծամբան սորվեցնել չէ, հապա ասկից աւելի բարձր դիտում կամ նպատակ մ'ալ ունի: Պէտք չէ որ մարդ տունկի մը պէս ապրի. կեանքը իրեն անոր համար չէ տրուած՝ որ անկա (ինչպէս ագահ մարդ մը իր ագահութեամբ դիզած գանձին կ'ընէ), ներդրութիւնով ու վախով պահէ առանց անիկա վայելելու ու գործածելու: Մարդուն ներքին գրգռող զինքը անդադար կը յորդորէ՝ որ գործունեայ ըլլայ ու գործէ. բնութիւնը բարձր ձայնով անոր կ'աղչէ՝ որ վայելէ ու վայելմունքով զօրութիւն ստանայ անանկ գործքեր ընելու, որ զինքը երկրի վրայ աէր կ'ընեն: Արդ՝ թէ փարզ աս բաները ինչպէս պիտ'որ կատարէ, խտոր բնութեան հասուցած ամէն մէկ ծաղկէն իրեն զուարճութեան, ու ամէն մէկ պտուղէն իրեն զօրացողիչ կերակուր ու խմիչք պիտ'որ հանէ, ինչպէս իր ամէն զօրութիւններով պիտ'որ գործէ, ու իր մարդկային պարօքերը մինչեւ ցիւրջին սահմանը պիտ'որ կատարէ, առանց հոգեւոր կամ մարմնաւոր նեղութիւն ու տկարութիւն մը ստանալու, աս ամէն բաները այն երեւելի գաղտնիքն ու խորհուրդներն են՝ որոնց վրայ աս գիրքը բնական կերպով ու բնութեան համաձայն պարզ ծամբաներով տեղեկութիւն պիտ'որ տայ: Թեպէտ եւ ասանկ խուստում մը շատ յանդգնական կ'երեւայ. սակայն եւ յուսամ՝ որ իմ ներողանքալից ընթերցողներս աս գիրքը կարդացած ասանկն ինչ կը տեսնեն որ աս խոստումս վրայ հաւատարիմ մնացեր եմ. ուստի եւ անկա հաճութեամբ կը գործածեն ու գոհ կ'ըլլան:

«Գուցէ թէ աս գրբիս ճակատը գրուած երէկոյնիցս ինչպէս բառին վրայ ունեւ գայ-թակոյն, բայց ասոր պէտք է որ բխնան, թէ հոս խօսքերնիս ու մտքերնիս բնութեան դրած սահմանէն դուրս ու անոր դէմ կեանքը երկնքներէլու վրայ չէ. հապա անոր դրած սահմանն մինչեւ ետքի ծայրը երկնքներէլու վրայ է. ու աս բանն այն իրաւունքով կրնայ երէկոյնիցս ինչպէս կամ Կեանքը երէկոյնիցս ըսուել, որով անոր ներհակ ծամբայ բռնելը Սուրբ Կեանքիցս, կեանքը սակաւ ժամանակայ կարճ ընել, կարճեցնել կրնայ ըսուի:

«Աս ամէն բաները ըսելէն ետքը նաեւ աս ալ կը համարձակիմ ըսելու, որ ընթերցողներս աս իմ աշխատութեան վրայ անաչառ ու անկողմնաւոր ընտելութիւն ու դատաստան ընելուն համար չեն դժկամակիր, որովհետեւ գիտեմ՝ որ աս գրութիւնը իրեն վորձ մը ըլլալով, պակասութիւններ ալ ունի նէ, իմ դիտած գլխաւոր վախճանի միշտ կրնայ հասցնել: Նա եւ վստահ եմ, որ անկողմնաւոր ընելիչը իմ դիտաւորութեանս ուղղութիւնը ստուգել պիտի տեսնէ, որ է՝ մարդկան մէջը օրէ օր աւելնալու վրայ ըլլող ցաւերը ու նեղութիւնները քիչցելու, ու անոնց տկար ու գողցողուն հիման վրայ կեցած ուրախութիւնները ամուր ու անշարժ հիման վրայ հաստատել:

Որչափ գեղեցիկ է Փոփոխիչ այս Եւրոպայանք, որով անգամ մը եւս կը հաստատեն իր քարոզած այն մեծ սկզբունքը, թէ մարդ սառնող մնալու համար աւելի բնութեան ձայնին հետեւելու է. որչափ կ'այպանէ զանոնք՝ որք բոլիչ չեղողներուն բժշկութիւն սորվեցնել կ'աշխատին, եւ զանոնք՝ որք բոլիչ չըլլալով բժշկական գրքերու հետեւողութեամբ իրենց բժշկական գրքերուն գործունէ կը յանդգնին, այս միջոցները իրաւ իրաւ Գործիչ, հօգ, Կեանքիցս ու Կեանքիցս կը պատճառեն, ինչպէս կը գրէ ինքը իւր աշխատութեան 498-րդ էջին մէջ:

Փոփոխիչ այս գործը՝ բառին ճիշդ նշանակութեամբ՝ առողջապահական ամենակատարեալ գիրք մըն է, բառին ճիշդ նշանակութեամբ, այս, վասն զի ասոր նման բաներ չառ քիչ անգամ կը գրուին այժմ մեր մէջ, եւ ինչ որ կը գրուին, անյարմար բողբոջով մեր ընտանի կեանքին, քաղաւանդ են եւ մուրացածոյ օտարոտի գրուածներէ, օտարոտի բարբերէ:

Փոփոխիչ Արեւիկայ երէկոյնիցս ինչպէս լաւ ընդունելութիւն գտած է ժամանակին, որ քառորդ դար մը յետոյ 1876-ին ի Կ. Պոլսին կրկին անգամ հրատարակուած է իւր առաջին տպագրութեան քսանհինգամեակին գոգցես ի յիշատակ՝ որուն սկիզբը, հրատարակելէն Ս. Յ. Պարտիզպանեան կը գրէր այսպէս:

«Ժամանակ ժամանակ մեր Ազգին մէջ երեւցած առողջաբանական գրուածները տակաւին չկրցան այն օգուտը ընծայել հասարակութեան, ինչ որ կը յուսար եւ կը սպասէր ամէն մարդ: Ասոր պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ Զարտար եւ հմուտ բժշկաց գրական ասպարէզէն քաշուիլը եւ երեւցած

զանազան աշխատութեանց միահատոր ի լոյս չընծայուիլը¹,

«Այս խորհրդով նա մանաւանդ ազգային երիտասարդութեան կարեւոր ծառայութիւն մ'ընելու նպատակաւ ծախու առի Մեդրեսա փոփոխել բազմահմուտ Հայ Բժշկին Արուեստ Երկայնակեցութեան անուն ընտիր եւ պատուական գործը որ մի անգամ եւեթ տպագրեալ է 1850ին: Անկէ ի վեր իբր մէկ քառորդ դար միջոցի մէջ սոյն մատենը սպառած ըլլալով, ընթերցասէր անձանց

յորդորանքէն շարժեալ սոյն գործոյն երկրորդ տպագրութեանը ձեռք զարկի, յուսալով որ նոյնը աւողջարանական կարեւոր գրքի մը զգալի կարտուածինը կը լեցընէ եւ ամէն կարգի ազգայնոց օգուտ մը կ'ընծայէ»²

«Աւելորդ կը համարուի՞նք այսպիսի գրքի մը կարեւորութեանը վրայ երկարորէն խօսիլ, զի գրքին բացատրութեան դիւրութեանը ձեռն ու եղանակը, եւ լեզուին պարզութիւնը որ ամէն դասու անձանց դիւրահասկանալի է, ինքնին կը յայտնեն գործին եզականուածութիւնն ու պատուականութիւնը»³

«Այս գործը մեր ազգային երիտասարդութեան բարոյական եւ ֆիզիքական կենաց վրայ մեծ տպաւորութիւն եւ փոփոխութիւն կրնայ ընել եւ քաջառողջ վիճակի մէջ պահել, ազատ երիտասարդական ցոփութենէ եւ կենսաւեր ակտիւութիւնն ու հիւանդութիւններէ, ի՞նչ զայն ուշի ուշով կարգալու եւ նորա անանգած դասերը կատարելապէս ուսանելու փոքի եւ յօժարութիւն ունենան»⁴

Պարտիկպանեանի սոյն տողերէն յետոյ աւելորդ կը համարիմ եւ ես դեռ գովեստներ կուտակել այս գեղեցիկ գործոյն վրայ, միայն կ'ըսեմ՝ թէ ո՞ տալի, բարերար ձեռք մը այս գիրքը՝ իւր մօտաւոր յիսնամեակին առթիւ

երրորդ անգամ մը եւս տպագրել տար, եւ ամենուս տան մէջ, ամենուս ձեռքին մէջ գրուածներ այն իբր առողջապահական Աղօթագիրք երիտասարդք երիտասարդուհիք զայն ամէն օր կարդային, հարնցու աղջիկներ զայն գոց սիրտէն, եւ ամենայն դէպ երջանկաւորութիւն կը տիրէր արդեօք այն ատեն մեր յարկերուն մէջ:

1852 Սեպտեմբեր 12ին, փոփոխել արդեն 43 կամ 44 տարեկան, կ'ամուսնանայ ճանիկ

ԱՆ ԴՐԷԱՍ ԲԺԻՇԿ ՓՈՓՈՎԻԶ

ամիրայի այրի մէջ զստեր հետ, եւ հազիւ 6 տարի բազմ կ'ունենայ վայելել յայն կեանքը՝ զոր կը սիրէր, զոր կը պաշտէր, եւ շատ կանուխ կը հրաժարի անկէ, թողլով որք մը եւ որբուհի մը նորածիլ եւ նորաբողոք:

1858 Գեկտեմբեր 17/29ի Զորեքշարձի՝ գիշերն էր՝ որ փոփոխել իւր առօրե երիտասարդութեան մէջ, սրտի ցաւէ մը՝ մարեցաւ, շիջւալ յանկարծ վաղանցիկ լուսոյ մը պէս:

Ընդհանուր սգոյ օր մը եղաւ այն օրը Խասգիւղեցոց համար, մեծ կորստի օր

մը ընդհանուր ազգին համար. դառն աղէտի տարի մը եղաւ Թուրքիոյ հայ բժշկութեան համար 1858 տարին՝ որ Շաշիեան Մանուէլի մահուամբ կը սկսէր եւ Անգրէաս փոփոխել մահուամբ կը վերջանար, ծնունդ տալով եւ ինձ՝ որ այնչափ տարիներէ վերջ այսօր, 19որդ դարու Հայ բժիշկները մոռացութեան ճիւղանքներէն կորցելու պիտի նկատէր:

Փոփոխել Բժիշկն ալ չունի դժբախտարար կարեւոր յիշատակութիւն մը սոցմային պատմութեան մէջ, եւ հազիւ հին «Մահա»ներուն մէջ՝ կը կարգամբ իրեն համար քանի մը տող զոր հաճ կ'արձանագրեմ՝ հոս:

¹ 864 «Մահա», Թիւ 338, 25 Սեպտեմբեր 1858:

² 864 «Մահա», Թիւ 348, 25 Սեպտեմբեր 1858:

“Մայրաքաղաքիս հայագրի երեւելի բժշկներէն մեծարայ Տրեմոր Անդրէաս Գոփովիչը, անցեալ չորեքշաբթի իրիկուն խաս-գիւղ իւր տանը մէջ քանի մը բարեկամներու հետ մինչեւ ժամը չորս ու կէս ողջ առողջ ժամանակ անցունելէ ետեւ՝ անկողին կը մտնէ, եւ առաւօտէն մեռած կը գտնուի անկողնոյն մէջ: Այս յանկարծական ցաւալի մահուան պատճառ կը համարվի իւր երկար ժամանակէ ի վեր ունեցած սրտի հիւսն-դութիւնը, որ երբեմն զինքը կը նեղէր: Բայց շուտ մը արիւն առնելով մահուան վտանգէ կ'ազատէր: Կ'երեւիր այս անգամ դարձեալ նոյն վտանգը քունին մէջ վրայ գալով՝ չէ իմացվեր:”

“Յուդարկաւորութիւնը հինգշաբթի օր (այսինքն 18 Սեպտեմբեր 1858) փառաւոր կերպիւ կատարվելով, մարմինը խառգիւղի գերեզմանատունը թաղվեցաւ:”

“Հանգուցեալ Տրեմոր Անդրէաս Գոփովիչ՝ Աւստրիոյ Մուշափա քաղաքը ծնած էր 1803 ին՝, եւ իր կրթութիւնը եւ բժշկական արհեստին ուսումը Վիեննայի՝ Համալսարանին մէջ ըրած էր:”

“Իւր յիշատակը ազգիս մէջ անմոռաց պիտի մնայ յօրինած ու հրատարակած Աւստրիոյ Երկաթ-Պողտեան անուն ընտիր գիրքովը՝ որ ամէն հասակի ու կարգի մարդոց համար օգտակար տեղեկութիւններ ուսողնապահական խրատներ կը պարունակէ:”

Ելծէ ապրէր Փոփովիչ դեռ ինչեր չէր կարող գրել. ինչեր չէր կարող ընձեռել իւր ազգին՝ որ այնչափ շուտ զրկուեցաւ անկէ:

Խառգիւղի գերեզմանատունը, Պարտիզի Բարձունքը կը հանգչի նա այսօր, աւաղ, անյիշատակ՝ բոլորովին կորսուած, չունենալով իսկ կտոր մը կտոր՝ որ յայտնէր իւր տեղը, ցուցներ մեզ իւր քնարանը:

Թող արձան յիշատակի մը ըլլայ ուրեմն իւր կենդանագիրը՝ զոր կը ներկայացնենք հոս քաղելով մեծ եւ իւզաներկ պատկերէ մը, սեպհական իւր դասեր՝ Տիկին Վ. Փափագեանի եւ գծուած 1852 թուականին:

ՏՕՔԹ. ՎԱՆԴՄԱՆ Ե. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

ՄՅԱՆՈՒՄ

Աղբյուրիս կործանումը:

Մօտերս “Կիւլորդ Էրերլի” աշխարհիս կործանման վրայ հետաքրքրական ենթագրութիւններ հրատարակեց: Ելծէ այս ուսումնական բացատրութիւններն՝ իրենց գիտական արժեքէն մեկուսի նկատենք, աշխարհիս եւ իւր բնակչացը համար հետեւեալ կէտերն կը ներկայանան:

1. Օրէ օր երկրիս մակերեւոյթը կը նուաղէ. ուստի եւ վաղ կամ անագան մարդիկ պիտի խղզուին:

2. Հիւսիսային բեւեռը սառցոյցը խաւիխաւ կը կուտակի. խոռվալեց օր մը երկիրս իւր հաւասարակշռութիւնը պիտի կորսնցընէ, ուրիշ առանցքի շուրջը պիտի դառնայ, եւ ամէն իրերն պիտի խառնակին:

3. Երկիրս անընդհատ արեւու կը մօտենայ, որով մարդկութիւնս օր մը ողջ ողջ խորովելու վտանգի մէջ է:

4. Ջուրն երթալով կը ցամքի եւ կը նուաղէ. կրնայ օր մը մարդկութիւնս ծարաւէն ալ դորսովել ու մեռնիլ:

5. Երեք հազար (3000) տարի անցնելէն ետքը մարդկան զարգացման մէջ յետագիւտութիւն մը պիտի նշմարուի: Մարդկութիւնս միշտ պիտի պզտկնայ, մինչեւ որ օր մը հասարակ ձգինքրու նմանի:

6. Արեւն միշտ կը պաղի, ուստի եւ մարդիկ կամաց կամաց պիտի սառնին:

Ինչպէս վերոյիշեալներէն կը տեսնէք ամէնուն ալ ճաշակը գոհացընել ուղուած է. Ագամայ սերունդը որ տեսակ մահը պիտի ընտրէ: Սակայն ամենահաւանական կ'երեւայ 1. կէտն, ամենօրեայ քննութիւններն կը հաստատեն, մանաւանդ Սպանիոյ եւ Գերմանիոյ եղբրներու վրայ:

Ուրիշ գիտնական մին ալ նորատեսակ ենթագրութիւն մ'ըրած էր, որուն համեմատ՝ մարդկութիւնս 400,000.000 տարւան մէջ պիտի կործանի:

1 1803 թուականը սխալ է եւ պիտի ըլլայ 1809՝ զոր կ'ուանգէ մեզ Փոփովիչ բժշկական գիտականը. Տ. Վ. Ե. Բ.

2 Փոփովիչ ուսած է ոչ թէ Վիեննայի բժշկական Համալսարանը, այլ Բեշտայնի. որպէս կը կարգամք իւր գիտականին մէջ. Տ. Վ. Ե. Բ.